

функцій у структурі речення та словосполучення. Залежно від семантичних типів предикатів, з якими поєднується іменник (інше субстантивоване слово) з прийменником **по**, ця форма місцевого відмінка може виконувати свою первинну локативну функцію, коли предикат має локативну валентність, а також виступати у вторинній функції – темпоральній, каузальній, об’єктній, коли предикат має інші валентнісні особливості. У формально-граматичній структурі речення іменники, які з ними пов’язуються, виконують роль обставини часу, способу дії, додатка.

Іменники з прийменником **по** у місцевому відмінку нерідко також виражають синкретичні обставинно-об’єктні відношення, коли на власне локальні нашаровуються об’єктні відношення чи, рідше, навпаки.

Дослідження функціонування місцевого відмінка з прийменником **по** показує, що ця відмінкова форма, як і з прийменниками **в** та **на**, є спеціалізованою, типовою і функціонально активною у вираженні локальних відношень у сучасній українській мові, хоч їй (у меншій мірі) властиві й інші функції у семантико-граматичній структурі речення.

Література:

1. Русская грамматика. – Т.1. – М.: Наука, 1980. – 683 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – Изд. 2. – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.
3. Вихованець Іван, Городенська Катерина. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 398 с.
4. Словник української мови. В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970. – 1980.
5. Сучасна українська літературна мова. За ред. І.К.Білодіда. Морфологія. – К.: Наук. думка, 1969. – 577 с.
6. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 386 с.
7. Сучасна українська літературна мова. За ред. А.П.Грищенка. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.
8. Грамматика русского языка. – Т. 1. – Фонетика и морфология. – М., 1952. – 720 с.

М.Я.Плющ

ПРИЙМЕННИКОВО-ВІДМІНКОВА ФОРМА ІМЕННИКА У ФУНКЦІЇ ІМЕННОГО СКЛАДЕНОГО ПРИСУДКА

У синтаксисі речення знаходить відображення вся специфіка мови, а особливо специфіка морфології слова і функціональних параметрів форм лексико-граматичних класів слів (частин мови), закономірності структурування речення (висловлення). „У висловленнях як комунікативних реалізаціях речень, — пише А.П.Грищенко, — набувають актуалізованого вияву притаманні мові... правила, які позначають: а) закономірності внутрішньої сполучуваності форм слів (словоформ), належних до відповідних частиномовних парадигм; б) закономірності репрезентації

речень як конструкцій, яким притаманне зовнішнє формальне вираження згідно з категоріальними ознаками однієї з властивих мові структурних схем...” [3: 3].

Особливу увагу дослідників привертає проблема синтаксичної транспозиції – використання слів різних частин мови у функції неморфологізованих членів речення [10: 625].

Розвиваючи положення І.Р.Вихованця про транспозицію форм іменних частин мови до дієслова, у статті поставлено мету: з’ясувати особливості функціонування прийменниково-відмінкових форм у позиції предиката, які відображають не парадигматичні відношення, закладені у відмінковій системі іменників української мови, а синтаксичні внутрішньосхемні та міжсхемні трансформаційні (варіантні й синонімічні) відношення.

Присудок як знаковий відповідник предиката – мисленнєвого аналогу певної якості відношення в ситуації [10: 487] може бути виражений не лише дієсловом, а й іншими ознаковими словами (прикметником, прислівником) та іменником, числівником, займенником, які зазнають синтаксичної транспозиції до класу дієслів. Усі вони, крім дієслівного простого присудка, репрезентують предикативну ознаку на формально-синтаксичному рівні речення в іменному складеному присудку.

Іменний складений присудок може бути виражений формою будь-якого відмінка іменника, за винятком кличного. Загальноновизнаною є думка, що спеціалізованими формами для функції іменної частини є називний, орудний та знахідний з прийменником *за* [2: 78]. Вибір однієї з названих форм дослідники, слідом за О.О.Потебнею, пов’язують із своєрідністю предикативної ознаки, приписуваної суб’єктові (постійної / непостійної, актуалізованої / не актуалізованої в часі). Названі засоби загалом описано (А.П.Медушевський, І.Р.Вихованець, М.У.Каранська, Н.Л.Іваницька, К.Ф.Шульжук та ін.). Інші ж засоби вираження іменної частини складеного присудка недостатньо досліджені.

Прийменниково-відмінкову форму (за винятком місцевого відмінка, що становить аналітико-синтетичну форму, яка без прийменника не вживається) традиційно розглядають як словоформу, здатну займати позицію синтаксеми в структурі речення, в якій прийменник розвиває, доповнює значення відмінкової форми або уточнює, спеціалізує її. Прийменниково-відмінкові форми іменника переважно виступають з адвербіальною функцією, виявляючи транспозицію до прислівників, або виконують вторинні функції субстанціальних компонентів об’єктної семантики та локатива. Функція присудка у прийменниково-відмінковій формі для іменників є також вторинною. Займаючи позицію предикатної синтаксеми, складений присудок прийменниково-відмінкової форми пов’язується з дієсловом-зв’язкою, утворюючи синтаксичну словоформу за моделями: „cop.+praer. (за)+ N₄”; „cop.+praer. (у (в) + N₄”; „cop.+praer. (у (в) + N₆”; „cop.+praer. (з)+ N₅” та ін.

Категорійна транспозиція відмінкових і прийменниково-відмінкових форм іменника до дієслова як основного морфологізованого засобу вираження присудка зумовлена, насамперед, типом предиката як

пропозиційної функції висловлення. Висловлення – це „актуалізоване речення, що співвіднесене з конкретною мовленнєвою ситуацією... Одне речення корелює з множинністю висловлень, що постають його реалізаціями” [4: 219]. Предикат як змістовий компонент семантичної структури речення корелює з предикатом його семантико-синтаксичної структури, а на формально-синтаксичному рівні, виявляючи симетрію чи асиметрію представлення синтаксеми, вербалізується лексико-граматичними засобами мови. Конкретне слововживання у різному лексичному і граматичному оточенні в складі синтаксичної конструкції реалізує синтаксичну семантику, зумовлену функцією компонента речення і семантикою його структурної схеми.

Для з’ясування особливостей синтаксичної семантики прийменниково-відмінкової форми в ролі іменної частини складеного присудка важливо виявити своєрідність мовної інтерпретації позначуваного нею змісту, що відображає взаємодію її як одиниці системи мови (найбільш спеціалізованого чи менш спеціалізованого засобу) та мовленнєвої актуалізації, зумовленої відповідною ситуацією.

Складений присудок розглядають як аналітичну сполуку, що складається з основної частини, яка виражає лексико-семантичний зміст присудка, і допоміжної, яка виражає модально-часові значення і модально-часову модифікацію значення основної частини [11: 493]. Складений присудок (за термінологією О.О.Шахматова, зв’язково-присудковий) відрізняється від простого не тільки за будовою, а й за категорійною своєрідністю аналітичної прийменниково-відмінкової сполуки. Словоформа, на відміну від слова, характеризується тільки граматичним значенням, зафіксованим у певних формальних показниках. Займаючи позицію предикатної синтаксеми, вона становить лексико-граматичну єдність, виражаючи вищий від простого дієслівного присудка ступінь категоризації предикативної ознаки. А.П.Загнітко виділяє: предикати першого порядку (*Донька вчить дітей*); предикати другого порядку (*Донька - учитель*) і третього (*Донька вчителює*) [4:]. Предикати другого порядку, похідні від предикатів першого порядку, виявляють складнішу семантику: зміст вираженої ним предикативної ознаки (характеризація особи за видом діяльності) по-різному може бути актуалізований у модально-часових параметрах. Пор.: *Донька – вчитель; Донька буде вчителем; Донька йде в учителі; Донька буде за вчителя; Донька побувала в учителях*. Складну за змістом варіативність словоформи зумовлюють і дієслова-зв’язки. Прийменниково-відмінкові форми з їхнім категорійним значенням взаємодіють із граматичними значеннями виду, часу, способу та особи, представленими дієслівною зв’язкою. Однак, за влучним визначенням Г.О.Золотової, відмінкові форми виражають не „граматичне відношення іменної частини присудка до зв’язки”, як іноді пишуть, а предикативні відношення між підметом і присудком. Зв’язка конкретизує ці відношення між підметом і присудком у плані часу, модальності й особи. Тому, за її словами, поширений термін

„призв’язкова частина іменного присудка” є некоректним, оскільки не вона стоїть при зв’язці, а зв’язка – при присудковій” [5: 175].

Синтаксичний рівень речення – це рівень не елементів, а відношень між елементами. Дослідження засобів переведення певного змісту у вербальну (словесну) форму передбачає простеження зв’язку між рівнями семантики денотативно-відображального змісту конкретного висловлення і семантики власне одиниць - лексичної, морфологічної та синтаксичної. За словами О.В.Бондарка, типова змістова структура висловлення репрезентує „загальну” сигніфікативну ситуацію, різновидами якої є аспектуальна, таксисна, персональна, квалітативна, квантитативна, локативна, екзистенціальна (буттєва), посесивна та інші. Тому предметом лінгвістичного аналізу речення мають бути конкретна ситуація і категорійні елементи семантичного змісту в його мовній і мовленнєвій інтерпретації [1: 26-27].

Складне переплетіння граматичних і лексико-граматичних засобів вербалізації семантичних компонентів ситуації властиве, зокрема, квалітативному та екзистенціальному предикатам, представленим іменним складеним присудком, вираженим прийменниково-відмінковими формами.

Відомо, що іменний присудок, представлений моделлю „сор.+ ргаер. (за) + N₄”, розглядають як спеціалізовану форму вираження екзистенціального предиката (буття), наприклад: *Мій батько служив за Чорноставського лісника* (Марко Вовчок). Ця модель варіює з більш поширеними моделями „сор + N₁” і „сор + N₅”: *Дід Захарко був коваль* (О.Довженко) – *Дід Захарко був ковалем*. Характеристика особи за родом діяльності у першій конструкції представлена як постійна ознака, а друга розуміється як властива протягом певного періоду, за яким сталися зміни (*Дід був ковалем до війни*).

К.Ф.Шульжук розглядає модель „сор.+ ргаер. (за) + N₄” як таку, що передає непостійну ознаку [2: 81]. Цій моделі властива зв’язка **бути** або ще **служити, найнятися**. Наприклад: *Хлопець був за пастуха; Хлопець у нас за пастуха служить; Хлопець буде (найметься) за пастуха; Ти побудь, хлопче, за пастуха влітку; Послужив би кілька років за пастуха в нас! Найнявся б ти за пастуха*. З іншими дієсловами у ролі зв’язки словоформа „за + знахідний іменника” майже не поєднується, за винятком сполуки „**годити за кого**” в односкладному безособовому реченні: *Йому ніяково було при Хіврі годити Секлету собі за наймичку* (І.Нечуй-Левицький); *Правда, що кажуть, нібито воно так і годиться за куму брати ту, котру першу зустрінеш* (І Кривиницький). У двоскладному реченні можлива сполука: зв’язка „**згоден взяти + форма іменника в орудному відмінку**”: *Капітан 3-го рангу Головін згоден взяти гардемарин*ом Матюшкіна (Журн.). Близькою за семантикою до моделі „сор.+ ргаер. (за) + N₄” є модель „сор.+ргаер. (у (в) + N₄” у формі множини, що відрізняється, по-перше, за значенням дієслів (із послабленою семантикою) у ролі зв’язки, яка здатна модифікувати часовий план характеристики особи в аспекті вираження соціального стану (на що в свій час указував О.О.Потебня), а по-друге, за особливістю відображення семантики числа в іменниковій формі знахідного прийменникового [5; 8; 9]. СУМ (в 11-ти томах) конструкції цієї моделі подає як фразеологічні звороти з

ремаркою іст.: **віддавати (віддати), забрати в солдати; іти в солдати; піти в старці; вийти в люди; постригтися в ченці; пошитися в дурні** тощо, хоча і в сучасній українській мові вони актуальні. Наприклад: *Раїса мусила **піти в учителі*** (М.Рильський); *У **старці піду**, тільки вилічи моє дитя* (Г.Квітка-Основ'яненко); *Василько біжить із криком „тату”, а він... **в діди йому годиться*** (М.Стельмах); *Єгор хотів був замовкнути, щоб **не пошитися в дурні*** (О.Довженко); *Якби знаття, я б зарані заяву написав до вищого командування, щоб мене **ні в льотчики, ні в моряки не брали, а тільки в піхому*** (Г.Тютюнник).

У ролі зв'язки в складі іменного присудка цієї моделі здатні виступати посесивні дієслова спрямованого руху (**брати (кудись), віддати (віддавати), іти (піти), вийти, лізти**) та інших груп (**мітити, вибиватися, вискочити, годиться, вирватися, пхатися, шитися**). У їхньому змісті імпліцитно закладена сема „спрямованість до чогось” як бажана, позитивна ознака або як небажана, негативна характеристика особи за діяльністю, за станом у суспільстві, в середовищі: **брати в куми (в свати, в медсестри, в сторожі); іти в моряки (менеджери, інженери); вийти в люди (професори); мітити (лізти, пхатися, дертися) в начальники; вибитися в люди (мери); годитися в керівники (космонавти, редактори, моряки); пхатися в міністри**.

О.О.Потебня у формі знахідного множини іменника вбачав специфічне значення „множинного стану” осіб і до цієї моделі зарахував також іменники зі значенням неозначеної множинності (**бігá, клóпоти, верхі** та ін.), здатних вербалізувати семантику предиката соціального стану людини [7]. І.І.Ревзін наголошував на тому, що зміст форм числа становить не тільки значення множинності, а й протиставлення означеності / неозначеності [8]. Г.О.Золотова, заперечуючи кваліфікацію форм **пойти в солдаты, брать в жены, прочить в начальники** як застарілих, зазначає, що у формі „в + Знах.” нейтралізується категорія істот / неістот за рахунок переважання категорії збірності. На її думку, „більшість іменників, які позначають нечленовану множинність, сукупність, виявилися ніби поза зоною дії категорії істот / неістот”. Дослідниця робить висновок, що „збірність може бути виявлена і в особливій морфологічній формі – формі „в + Знах.” числа множини, яку можна назвати **знахідним збірним**” [5: 312].

У складі присудка аналізованої моделі може бути не тільки форма множини назв конкретних предметів, а й форма однини збірного або форма множини абстрактного іменника (*singularia tantum* чи *pluralia tantum*). Наприклад: **пішла (мітила) в професуру, пішов у фермерство, канула в безвість, поліз у верхи, вийшов у відставку, пішов у бізнес**.

Словоформа „з + Знах.” зближується з „у (на) + Місц.”, поєднуючись із дієсловом-зв'язкою: **жити, перебувати, сидіти, працювати, служити, ходити** та ін., які вказують на повторюваний чи постійний стан особи за допомогою прислівників **тепер, сьогодні, нині, наразі, давно, завжди, вічно, постійно** та ін.: *Бідні жили вічно в наймах; Тепер я на різних роботах; Сидить нині старий на дармових хлібах; Давно ходить у*

начальниках; Сім'я постійно живе у нестатках; Вона й досі сидить у дівках; Хлопці перебиваються в сторожах.

Соціальний стан особи передають також слововформи „за (при) + Ор.”, „з + Род.”: *Усе життя ходив за плугом; З дитячих літ ходжу за кіньми та волами; Отак завжди з копійки жили; Змалку жив у злиднях; Тоді ще був при війську.*

Інші моделі присудка з прийменниково-відмінковою формою іменника передають переважно предикативну ознаку зовнішньої характеристики і функціонують як синонімічні до прикметникових форм вираження складеного присудка. Наприклад: *Дівчинка була у веснянках (веснянкувата); Чоловік був з бородою (бородатий); Спідниця була в смужку (смугаста).* Такі моделі розглядають як синтаксичні конструкції з некоординованими головними членами [9: 166-182].

Отже, аналіз конструкцій з іменним складеним присудком, вираженим прийменниково-відмінковою формою іменника, виявив тісну взаємодію денотативного і граматичного рівнів речення та прагматичних інтенцій мовців. Аналізовані конструкції відображають переважно буттєві ситуації характеристики осіб за родом заняття чи становищем у суспільстві. Транспозиція іменникових прийменниково-відмінкових слововформ до дієслів виявляє варіативність моделей вираження іменної частини складених присудків, що передають складну гаму оцінних характеристик особи з позитивним або негативним емоційним забарвленням.

Література:

1. Бондарко А.В. Категоризация в системе функциональной грамматики // Вопросы филологии. – 2006. - №1 (22). – С. 22-32.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 367 с.
3. Грищенко А.П. Форма в синтаксисі // 36. наукових праць Полтавського пед. університету імені В.Г.Короленка. – Вип. 4 (18). Серія „Філологічні науки”. – Полтава, 2001. – С. 3-16.
4. Загнітко А. Теорія сучасного синтаксису. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 368 с.
5. Золотова Г.А., Оніпенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М.: Ин-т русск. языка РАН, 2004. – 541 с.
6. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа. Головне вид-во, 1986. – С. 58-119.
7. Потебня А.А. Значение множественного числа въ русскомъ языкѣ. – Отд. оттискъ изъ «Филологическихъ записокъ». – Воронежъ, 1888. – 76 с.
8. Ревзин И.И. Так называемое „немаркированное множественное число” в современном русском языке // Вопросы языкознания. – 1969. - №3. – С. 103-109.
9. Слинько І.І., Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
10. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля. – К., 2006. – 716 с.
11. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М.Бажана, 2000. – 750 с.
12. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. – К.: „Академія”, 2004. – 406 с.